

I. В. Постолюк

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЇВСЬКА СТАРОВИНА» (кінець XIX ст.)

Досліджено історіографічне значення публікацій на сторінках часопису «Київська старовина», присвячених історії українського селянства другої половини XIX ст.

Ключові слова: часопис, «Київська старовина», етнографічні розвідки, селянство, побут, обрядовість

Часопис «Київська старовина», що існував на рубежі XIX–XX ст. відіграв важливу роль у розвитку української історичної думки, гуртуючи навколо себе найкращих представників наукової еліти і даючи можливість висловитися на своїх сторінках молодим історикам. Головним призначенням «Київської старовини» стало всебічне вивчення української історії від найдавніших часів. За більш, ніж 20-річне її існування, було опубліковано чимало наукових статей на різноманітні теми. У журналі піднімалися і висвітлювалися питання політичного, економічного, соціального, культурного та етнічного розвитку України. Характерною особливістю більшості публікацій була їх актуальність для історичної науки, тому в «Київській старовині» досить часто друкувалися полемічні статті та рецензії, у яких відстоювалася певна думка, концепція, ідеологія.

Слід звернути увагу на те, що сторінки часопису наповнені не тільки науковими дослідженнями. Значна частина публікацій мала характер етнографічних описів, що були складені поціновувачами та збирачами різноманітних, за своїм змістовним наповненням, етнографічних матеріалів. Вони представляли собою зразки народної творчості, описи звичаїв та традицій, побуту українців. Поширеними були записи подорожей у ту чи іншу місцевість з викладом особистих вражень і висновків. Такі публікації засвідчили значний інтерес до селянства. Однак такі матеріали не розкривають проблеми, оскільки є описовими та не подають бачення історії українського селянства. Хоча, в цілому, питання його історії, становища цієї соціальної групи посідали чільне місце у публікаціях часопису. Зокрема увага приділялася проблемам культурного життя та різноманітним аспектам громадського побуту.

Існувало значне зацікавлення у вивченні уявлень українського селянства, що стосувалися потойбічних сил. Докладно було розкрито образ відьми в народній творчості та традиціях. Так, у статті Н. Єфименко ця проблема розглядалася у часовій перспективі. Автор розпочав вивчення проблематики з виокремлення прадавніх уявлень селянства стосовно цього образу, а також визначив сучасний йому стан. Він виходив з твердження про те, що українське селянство було менш забобонним, порівняно з російським. Внутрішнє наповнення тих образів, які будувалися у світогляді українського селянина, розглядалося як більш людяне та із значним логічним змістом [1, 375]. Учений констатував різницю у демонологічних уявленнях серед представників різних українських регіонів. Уявлення стосовно відьом було розкладено на декілька складових і прослідковано всі складові елементи образу: від уявлень щодо походження відьми – до аналізу судових процесів проти підозрюваних у магічних, відьомських практиках. Наприкінці статті Н. Єфименко доходить висновку, що відьомських процесів на території українських земель було незрівнянно менше, порівняно із Західною Європою.

Проблему вивчення образу потойбічних сил продовжив М. Сумцов. У кількох статтях, що стосувалися

проблем духовного життя українського селянства, він подав значне розмаїття відповідних образів. У серії наукових публікацій на сторінках часопису, вчений докладно розкрив ряд уявлень щодо демонології українського селянства. Використовуючи значний етнографічний матеріал, автор значну увагу приділив проблемі не тільки тлумачення того чи іншого образу, а й навіть приклади, що стосувалися інших слов'янських народів. Відштовхуючись від твердження про своєрідну єдність слов'янських народів, М. Сумцов наводив приклади з етнографічних досліджень сусідніх народів. Крім цього, він не зупинявся на використанні матеріалів, зібраних на українських землях, що входили до складу Російської імперії. «Малоросійське» селянство розглядалося як споріднене з галицьким селянством. Відтак, у його статтях представлено комплекс світоглядних уявлень, які стосувалися потойбіччя, зокрема перелік потойбічних істот. При цьому, з'ясовано значення тих чи інших уявлень у свідомості селянства. [2, 72]

Відомий громадський та науковий діяч Т. Рильський також не оминув цю проблему у своїх працях, опублікованих на сторінках часопису «Київська старовина». Він звертав увагу на питання дослідження релігійного світогляду і навіть ряд прикладів віри селян у надприродні явища. Також критикував пануючі на той момент підходи до вивчення народного світобачення, стверджуючи, що критерій правдоподібності не задовольняє поставлених завдань і заводить дослідника в методологічний глухий кут [3, 343]. На його думку, вирішити цю складну проблему можна шляхом збирання етнографічних матеріалів та їх докладного аналізу. Цикл народних уявлень учений пропонував розглядати як результат спроб дослідити оточуючий світ. Вірування селянства він розглядав як окремий предмет дослідження, хоч вважав їх схильними до антропоморфізму. Т. Рильський прийшов до висновку, що подібні уявлення виникли ще в прадавні часи й мають стійкі умови для подальшого існування. Приділивши увагу проблемі дослідження світогляду селянства дослідник звернув увагу і на складну проблему ставлення селянства до релігійних практик, зокрема до релігії.

Вивчення світогляду селянства не обмежувалось проблемами демонології. Серед статей, що друкувалися в часописі, значну частину займали і проблеми обрядовості українського селянства. Крім традиційної для того часу описової складової, вміщувалися тлумачення, пояснення певного явища в житті селянства. Прикладом такого дослідження є стаття С. Брайловського, присвячена комплексу поховальних обрядів. Автор констатував, що наприкінці XIX ст. «малорусская похоронная причет не нашла своего собирателя» [4, 74]. Він докладно описав поховальний обряд та традиції голосіння за покійним, але виділяв й інші складові обряду. Зокрема висунув припущення, що головні уявлення про життя та смерть українців мало відрізняються від уявлень решти індоєвропейських народів. Подібне твердження було досить поширеним, що видно, скажімо, зі статті Х. Яшуржинського [5, 240]. Останній приділяв увагу весільній обрядовості, розглядаючи її як комплекс взаємопов'язаних обрядів з власним, оригінальним значенням.

Крім докладного фактологічного матеріалу, М. Сумцов виокремлював декілька впливів на весільний обряд, переконуючи, що весілля українського селянства має багато подібного з відповідними обрядами грецького народу. Однак учений не вважав цей факт приводом для того, щоб виводити створення одного обряду з іншого. На його думку, запозичення інших традицій відбувалося лише під впливом власних практик, які не суперечили властивій тому чи іншому народу обрядо-

вості. Намагаючись епістимологічно трактувати весільну обрядовість, він доводив глибинну значимість цієї події, пояснював її витоками суспільного буття. Також він інтерпретував наявність різноманітних образів у обрядовості, виводячи їх від прадавніх практик та культів. Зокрема М. Сумцов вважав, що найбільш архаїчні весілля відбувалися на території Полтавщини та Київщини [6, 427]. На думку автора, особливість малоросійського весілля полягала в тому, що в змісті цього обряду розкривається повний обсяг релігійно-міфічного світогляду. При цьому традиційне весілля поступово втрачає свої архаїчні риси, відбувається процес спрощення обрядовості, з часом населення все менше звертає увагу на відповідність обрядів та практик. Схожої думки дотримувався й І. Стрижевський [7, 289].

Т. Рильський також звертався до проблеми весільної обрядовості та її значення в житті селянської громади, відзначаючи складність вивчення обрядовості. Зокрема він підкреслював, що сучасні йому дослідники не тільки не обізнані у вивченні основних термінів, а й відділені від селянства своєрідними світоглядними перепонами. В результаті, впорядковане селянське життя розглядалося як перелік незрозумілих і не розтлумачених практик і традицій [8, 197]. Представивши докладний перелік весільних обрядів, Т. Рильський дослідив причини використання різноманітних елементів обрядовості. Автор поділяв панівну на той час, думку щодо існування спорідненості слов'янських народів у базових елементах обрядовості. Проте, на його погляд, не слід відкидати своєрідність та оригінальність духовної культури кожного з них. Розглянувши проблему весільної обрядовості, він дослідив також шлюбні взаємовідносини, відзначивши, що ця сфера знаходиться у постійному розвитку та постійно змінюється, відтак, має складнощі за докладного аналізу. На переконання вченого, ця складність полягає у тому, що дослідження проводяться без врахування специфіки життя українського селянства. Для вивчення останньої Т. Рильський зокрема пропонував залучати рішення волосних судів, вважаючи їх важливим джерелом з життя селянства. Відповідне дослідження дозволило йому стверджувати, що відбувся процес відходу від традиційних норм і принципів родинного життя. Також автор не оминув увагою проблему народження та виховання дитини. На його думку, виховання було тісно пов'язане з господарською діяльністю селянської родини, а його засоби подекуди зберігали архаїчні риси.

Серед проблем громадського життя активно вивчалися форми організації дозвілля молоді. Стосовно тлумачення змісту та ролі парубоцьких громад у житті селянства дослідники не дійшли згоди. М. Чернишов визначав їх як форми первісного шлюбу [9, 495]. М. Сумцов вважав, що вірним є бачення причин формування парубоцьких громад як сукупності факторів [10, 439]. Крім форм дозвілля молоді, в працях дослідників вивчалися обрядові ігри. Так, С. Ісаєвич розглядав питання уявлень стосовно гри у свідомості селянства, виокремлюючи прадавню традицію [11, 455]. Вивчалися й елементи народного гумору. М. Левицький розкрив не тільки основні зразки гумору, що були поширеними у середовищі українського селянства, а й ставлення до тих чи інших гумористичних творів [12, 379–382].

Меншою мірою було представлено розвідки, що стосувалися соціально-економічного становища селянського загалу. Втім, мали місце студії, де розглядалися аграрні реформи в Австрійській та Російській імперіях. Ключовим проблемам реформи на східній частині Австрійської імперії, в якій проживало й українське селян-

во, присвятив ґрунтовне дослідження І. Лучицький. Останній проаналізував механізми та складнощі реалізації реформи, окреслив її наслідки, особливості впровадження в окремих регіонах [13, 320].

М. Василенко звернув увагу на механізм втілення аграрної реформи в Російській імперії, зокрема на матеріалах Чернігівської губ. Не дивлячись на певну географічну обмеженість, ця розвідка надавала важливу інформацію з історії українського селянства, показувала механізм проведення реформи на селі, визначала реакцію та ставлення до її положень різноманітних груп населення [14, 300]. Л. Личков розкрив складну для розв'язання проблему сервітутів та постійних суперечок за право їх користування, вважав ці конфлікти імовірно причиною подальшого протистояння на селі. Суперечки між сторонами конфлікту з'явилися через неврегульовані аграрною реформою ділянки. Автор доводив той факт, що існуюча ситуація розоряє господарства селян і потребує законодавчого врегулювання з боку влади [15, 400].

Проблемам життя окремих груп українського селянства присвятив свою розвідку Л. Падалка. Об'єктом його дослідження стало селянство Півдня України. На думку дослідника, зміни в його соціально-економічному житті були спричинені аграрною реформою 1861 р. Крім проблеми побуту та сільськогосподарських занять, він представив картину аграрних відносин в регіоні у їх хронологічній послідовності, виділивши основні причини розвитку окремих груп сільського населення [16, 331]. Деякі розвідки стосувалися окремих елементів господарського життя. Так, 1898 р. опублікована стаття С. Венгрженовського, в якій було проаналізовано значення та використання тяглової худоби в селянському господарстві [17, 40].

Змістовні розвідки були присвячені побутовому життю села. Серія статей М. Милорадовича розкривала стан народної медицини, використання різноманітних методів лікування, ставлення селян до хвороб, уявлення стосовно лікування хворого [18, 115]. Крім цього, йому належить ряд студій, які стосувалися побутового життя окремих регіонів Полтавської губернії, зокрема Лубенщини. Автор намагався відтворити картину життя селянської громади, репрезентувати значну кількість елементів навколишнього світу, що оточували селянство. Своєрідними були дослідження того чи іншого явища в житті селянської громади. Такими стали статті, що були присвячені рекрутським наборам, заручинам, весіллям, поховальному обряду. Дослідники залучали багатий матеріал, що сприяв виокремленню оригінального та самобутнього бачення побуту українського селянства.

Таким чином, необхідно зазначити, що на сторінках часопису «Київська старовина» регулярно піднімалися проблеми історії українського селянства. Значна частина публікацій була присвячена фіксації та збору багатопланового, за змістом, етнографічного матеріалу. На сторінках журналу піднімалися проблеми соціально-економічного розвитку селянства, його місця в тогочасному суспільстві. Значний масив публікацій було присвячено уявленням селянства, що стосувалися різноманітних складових побутового життя. Все це розкривало особливості бачення проблеми вченими наприкінці XIX – на початку XX ст.

1. Ефименко П. Суд над ведьмами // Киевская Старина (далі – КС). – 1885. – № 11.
2. Сумцов Н. Культурные переживания // КС. – 1889. – № 1.
3. Рильський Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // КС. – 1890. – № 9.
4. Брайловский С. Малорусская похоронная причет и её мифологическое значение. // КС. – 1885. – № 9.

5. Яциуржинський Х. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма // КС. – 1896. – № 11.
6. Сумцов Н. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // КС. – 1885. – № 3.
7. Стрижевский И. Свадьба в деревне // КС. – 1896. – № 3.
8. Рильский Ф. К изучению украинского народного мировоззрения // КС. – 1890. – № 11.
9. Чернышев Н. К вопросу о парубоцтве как особой общественной группе // КС. – 1887. – № 11.
10. Сумцов Н. Досветки и поседелки // КС. – 1886. – № 3.
11. Исаевич С. Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // КС. – 1887. – № 6.
12. Левицкий Н. Украинские юмористы та шутники // КС. – 1890. – № 9.
13. Луцицкий И. Крестьяне и крестьянская реформа в восточной Австрии // КС. – 1901. – № 3.
14. Василенко М. Первые шаги по введению Положения 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии // КС. – № 3.
15. Личков Л. Новые течения в сервитутном праве // КС. – 1903. – № 9.
16. Падалка Л. Десятинщики Херсонской губернии // КС. – 1895. – № 9.
17. Венерженовский С. Рабочие воли в Брацлавщине и их номенклатура // КС. – 1898. – № 7.
18. Милорадович В. Житье-бытье лубенского крестьянина // КС. – 1902. – № 4.

Postolnyk I.V. The Ukrainian peasantry in the pages of «Kievskaya Starina» Journal (the end of the XIX cent.). Has been researched the historical significance of the science publications in the journal «Kievskaya starina» devoted to the history of the Ukrainian peasants in the late nineteenth – the early twentieth century.

Key words: journal, «Kievskaya starina», ethnographic studies, peasants, rituals

В. О. Волошенко

ПИТАННЯ СЕЛЯНСЬКОЇ ОСВІТИ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ АВТОРІВ «КИЄВСЬКОЇ СТАРИНИ» (1882–1906) [1]

У статті розглядаються особливості інтерпретації питання селянської освіти часописом «Киевская старина». Аналізується ідейний фон сприйняття та відтворення проблеми в інтелектуальному середовищі видання та її значення у виявленні поширених уявлень про селянство.

Ключові слова: селянська освіта, селяни, «Киевская старина», інтелектуальне середовище, національна ідентичність

На перетині XIX–XX ст. нагромадження відмінностей у розумінні поняття «народ» йшло поруч із усвідомленням ролі «народної освіти» у модернізаційних процесах та ході витворення новочасних ідентичностей. Для представників «освіченого товариства» участь в опікуванні освітою «народу» (й передусім – селянства) ставала ознакою «народолюбства» та важливим компонентом ідейних побудов. Останнім часом у межах теми «народної освіти» активно досліджується проблема внеску представників різних соціальних груп до освітньої справи [2], з'явилась зацікавленість у з'ясуванні впливу освіти на селянське середовище [3], зокрема його відображення в суспільній думці [4]. Разом з тим, у руслі інтересу до теоретичних категорій, за допомогою яких «люди уявляють та пізнають свій світ» [5], актуалізується питання щодо ідей, в яких відтворювались особливості сприйняття селянської освіти й самого селянства представниками різних кіл «освіченого загалу».

На окрему увагу у цьому відношенні заслуговує інтелектуальне середовище, кристалізоване навколо визнаного центру українознавства – часопису «Киевская старина» (далі – «КС») [6]. Загальний огляд особливостей висвітлення у виданні питання «народної освіти» зроблений Н. Побірченко [7], хоч термін розглянуто

дослідницею у значенні, наданому йому російською урядовою політикою XIX – початку XX ст. Проблема ж селянської освіти була окремим предметом, тим більше матеріали щодо неї розпорошені у виданні не лише за суто «освітніями» розвідками, адже вона викликала інтерес не тільки з подієвого боку, а й з огляду на ідейне спрямування її сприйняття та відображення, на тлі чого оприявнювалися уявлення про селянство, поширені в інтелектуальному середовищі «КС».

Згадки про селянську освіту у виданні можна знайти у різних видах публікацій – наукових статтях, художніх творах, замітках, бібліографічних оглядах, передруках з інших видань, а значна кількість матеріалів засвідчувала суспільний інтерес до питання. Авторами були представники різних гуманітарних напрямів – фольклористи, історики, педагоги, суспільні діячі, частина яких належала до Старої громади. Втім, визнаний «культурницький» напрям часопису не означав домінування лише елементів просвітницької ідеології.

У «КС» темпоральний простір писань про селянську освіту означений нерівномірно. Поряд з побіжно окресленим розвитком освіти часів Київської Русі [8, 726], краще представлений період від XVII – до 60-х рр. XIX ст., причому окремо розглянуто процеси освіти селянства Лівобережжя («старої Малоросії») та Правобережжя («Південно-Західного краю»), окремі публікації стосувалися ситуації у Слобідській та Південній Україні. Найбільша частка матеріалів з цієї тематики присвячена висвітленню сучасного авторам «КС» становища. На початку XX ст. збільшилася кількість повідомлень щодо розвитку шкільної справи у Галичині – вони мали слугувати за приклад результатів праці національно-свідомої інтелігенції серед «народу».

Характерним був і вибір сюжетів для розгляду. Суспільна значущість селянської освіти й усвідомлення низької ефективності ініціатив з її налагодження скеровували увагу дописувачів «КС» на висвітлення історії таких спроб, причому до фокусу уваги потрапляли зусилля піклувальників з «вищих прошарків», а селянство виступало їхнім пасивним об'єктом. На сторінках часопису вибудовано своєрідну ієрархію тих колективних та індивідуальних сил, що змагалися на полі селянської освіти та виявляли при цьому власні уявлення щодо селянства та його місця у суспільстві.

Ідеалізувалась роль української православної церкви та взаємодії різних верств суспільства в організації «народних» шкіл у Гетьманщині. Деякі автори вказали на розповсюдження у XVII–XVIII ст. таких шкіл, де, поміж інших, навчалися діти козаків та посполитих [9, 483–484; 10, 189–192; 11, 5–12; 12, 490]. Становлення цієї «справжньої» «народної» освіти протиставлялося неефективній освітній системі, запровадженій російською імперською владою [13]. Крім цього, у межах інтелектуальної традиції українофілів 1860-х рр., українська церква підносила на протигагу «московській», що підкріплювало сформований стереотип імперського «духовного відомства». Критично висвітлювалась освітня праця духовенства. Відзначалась застарілість освітніх програм, користолубство священників, використання ними незрозумілої для селян мови та небажання декого з них працювати для народу; перешкодження церковного керівництва урядовим освітнім планам та зіткнення між цивільним та духовним відомствами, через контроль над селянською освітою, коли за оболонкою суперечок про «релігійно-моральне виховання», тривала боротьба за матеріальні фонди шкіл та кошти сільських громад [11, 18–20; 14, 14–17; 15, 245; 16, 14–20].

Позитивно оцінена праця на «користь народу» окремих просвітників з числа урядників, землевласників